

ESKİ MEDENİYETLERDE GÜNAH- HASTALIK İLİŞKİSİ VEYA TANRININ GAZABI MESELESİ

Veli ATMACA*

ÖZET

Eğer günahlar insanı hasta ediyorsa, Allah'ın bazı şeyleri haram kılması, insanın zarardan korunmasına yönelik ilâhi bir hikmetle izah edilebilir. Bu da haramların rasyonel yorumunu gündeme getirebilir. Hastalık, eğer Tanrı tarafından insanın cezalandırılması neticesinde oluşuyorsa, bu durumda hastalık sebebi rasyonel değil teolojik ve dogmatik bir durum arz eder. Her iki perspektife dair kesin bir şey söylemek için, günah-hastalık meselesinin tarihsel temelleriyle ele alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Sümer, Babil, Hitit, Suç, Hastalık

ABSTRACT

The Relationship of Illness and Sin in Old Civilizations and the Matter of God's Revenge

If one feels himself discomfort when she or he commits a sin, and God's prohibiting something can be explained with a divine wisdom to keep human being from damage. This can bring the rational interpretation of the sins in agenda. If human being is getting ill because of God's punishment, this situation consist a dogmatic and theological situation not a rational reason. To say a definite thing about both perspectives, the matter of sin and illness should be taken in hand with historical foundations.

Key Words: Egypt, Sumer, Babylon, Hittite, Crime, Illness

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi- Elazığ (vatmaca@firat.edu.tr).

Giriş

Birçok bilim dalının ilgi alanına giren günah- hastalık ilişkisini incelemede en önemli zorluk, literatür derlemek, şahsi görüş ve kanaatleri öğrenme, elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi, yorumlanması ve takip edilmesi gereken yöntemler gibi bir dizi sorumluluğun yerine getirilmesidir diyebiliriz.

Tıbb-ı Nebevi bakış açısıyla ileride devam ettirmeyi düşündüğümüz bir dizi çalışmanın tarihsel boyutunu temellendirmek üzere eldeki makale ile “günah hastalık münasebeti” irdelenmeye çalışılacaktır. Genelde semâvî dinlerin kutsal kitaplarındaki tıbbi bilgilerin özeldi ise İslâm Tıbbı çerçevesinde bir alt başlık sayılabilecek olan Tıbb-ı Nebevî'nin Allah'la, Vahiyle, Risâlet ve Sünnet'le olan ilişkisini açıklamak üzere yapılacak olan çalışmalarla, tıbbın kadim düşünce ve inançlardaki durumu ortaya konulmadığı takdirde ilmi disiplinler arası belirsiz kalan alanların oluşacağı; dinler ve ilâhiyat bakış açısından yoksun araştırmacıların eksik veya yanlış mukayeselere girmesi kaçınılmaz olacaktır.

Eski inanç ve kültürleri kendi branşı açısından inceleyenlerin, ilahiyat bilgilerinin eksik olmasına dayalı olarak meydana geleceği düşünülen yanlış mukayese veya kusurların bir benzeri de kadim inanç ve medeniyetleri incelemeyen veya yeterince bu verilere sahip olmayan ilahiyatçılardan meydana gelmesi muhtemeldir.

Tıbbî bilginin kaynağı, inanç ve imanla olan münasebeti, hastalık algılaması ve hastalıkların insan fiillerine bağlı olarak (işlenen günahlar sebebiyle) ortaya çıktığı, tedavi edenlerin din adamı veya rahib oluşu gibi hususlar müstakil çalışma konularını teşkil etmektedir. Büyük oranda beşerî birikim olarak görünen medeniyet, geleneksel inanç, kut, kült ve kültürlerle dinlerin ortak olduğu konulardan birisi de insanın varlığı, yaratılışı, hayatını devam ettirmesi, sağlığı, hastalanması, iyileşmesi (şifa) ve nihayet ölümü ve ölüm sebebi sayılabilir. Bu karmaşık durum karşısında, geleneksel tıbbın kısmen dinî boyutuna ek olarak, sihir ve büyü uygulamalarının da gözlemlendiği metafizik, esrarengiz ve sırlı manzarayı tetkik etmenin oldukça zor olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bununla beraber bu çalışmada genel bir bakış açısı sunulmaya çalışılacaktır.

Eski medeniyetlerde olduğu gibi İslâm öncesi dinlerde de hastalık sebeplerini tesbit ederken, çok belirgin olmamakla birlikte, tedavi yöntemleri, maddi mânevî tedbirler ve dua usûlplerinden çıkarımda bulunmak durumunda kalınmıştır. Bu sebepler arasında en bâriz olanı “kötü ahlâk” olarak gösterilmektedir.

Kadim medeniyet ve inançlarda bilfiil tedavi edici (şifacı) kişiler dışında, bilgi kaynağı olarak kullanılan kozmolojik unsurları da göz önüne aldığımız takdirde, doğaüstü varlıklara olan inancın, tıbbî bilginin kaynağı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Kutsal addedilen bu tabiat varlıklarının etkili olduğu ve kozmolojik olayların tesirine olan inanç gereği, her varlığın bir ruhu olduğu ve bu ruhların insanlara, tanrı ve tanrıçalardan daha yakın olduğu inancı hâkimdir. Bu inanış biçimi animizm olarak nitelendirilmektedir¹. “İnsan, pasif Tanrıya hemen hiç niyaz ve dua etmez. Bu sebepten, yaratıcının iptidâî dinlerin çoğunda kendinden daha faal ruhların yanında ehemmiyetini kaybetmiş olması şayanı hayret değildir”.²

Günahların hasta edici fonksiyonu üzerine eski kültürlerle İlahî Dinler arasındaki mukayeseye zemin olsun diye hazırladığımız bu çalışmada Hind medeniyetine yer verilmemiştir. Çünkü Hind inancında ve tababetinde gördüğümüz ibadet ile sağlık kurallarının yakın ilişki içerisinde olması yanında insanda doğuştan var olan tabii (doğal) yetkinlik ve yatkınlık, insanın sağlıklı olması için önemli bir avantaj sağlamaktadır. Yani insan kendi doğal kudretine mugayir davranmadığı sürece sağlıklı kalabilir ama hastalanmak ise bunun dışında anormal davranışı gerektirir. İnsan, normal davrandığı; kozmik kurallara ve evrensel enerjiye muhalefet etmediği sürece sağlıklı kalabilir. Hariçten birisi (Tanrı) tarafından sağlıklı kalmaya yarayacak emir ve yasaklara ihtiyaç duymayan; insanın mutluluk ve sağlık konusunda gerekli olan mutlak bilginin, doğal olarak kendisinde var olan keşfetme ve uygulama kabiliyeti ile özdeşleştiğini gördüğümüz Hind tababetini buraya almadık.

Hastalıkların kaynağı olması bakımından Tanrı/ Tanrıların ihmali, gazabı veya bizatihi insanlara kötülük yapmak amacındaki tanrılar veya tanrısal varlıkların yanında tanrısal kurallara aykırı davranışların (günah ve ahlâksızlığın) önemli bir faktör olduğuna inanan kültürel ve medeniyet çevrelerinin araştırılmasını gerekli görmekteyiz. Çünkü bu anlayışın ilâhi mi yoksa tarihsel mi olduğu her zaman akla gelebilir. Sonraki Semâvî Dinler’in tababet anlayışına bilhassa hastalık, günah ve tanrı (Allah) ilişkisine, önceki inanç ve geleneklerin tesir edip etmediğini mukayese etmemiz için önemli bir parametre oluşturmaktadır.

Zira bir kusurun “günah” sayılması, işin hem yasak koyan bir tanrı hem de inanç açısından uyulması gereken bir kural olarak haram (şeri’at) boyutunu gündeme getirmektedir. Durumu bu şekilde ifade etmemizin sebebi, kadim medeniyetleri

¹ Bkz. Haviland, William A., *Kültürel Antropoloji*, (Çev. Hüsamettin İnaç- Seda Çiftçi), İstanbul 2002, s. 415- 416.

² Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999, s. 21.

inceleyen bazı uzmanlarca Üç Semâvî Din'in kaynağının Sümerler veya diğer medeniyetler olduğu yolundaki iddialarının doğru olup olmadığına cevap niteliği taşımasından dolayıdır³. Gerçi böyle bir iddiayı ortaya atmaya elverişli benzerlikler de yok değildir. Misâl olarak gerek Mezopotamya gerek Mısır gerekse Hititlerde bazı sağlık kuralları âdeta Üç Dinin de taharet konusundaki emir ve yasaklarına benzemektedir. Ama bu kurallar, dinlerde İlâhî emir olarak görünürken kadim medeniyetlerde sivil kanun olarak zikredilmektedir. Temizlik ve temizlenme kuralları itibariyle bir benzerlik de Zerdüş İnanlılarda, kısmen Hind ve Çin'in filozofik teolojisinde de görülmektedir. İleride belirtileceği gibi bunlarla Yahûdîşeri'atı arasında benzerlik kuranlar da vardır.

Allah'ın cezalandırması konusu dini perspektiften bakılınca normal karşılanabilir. Ahlaki zaafı, ihmaller ve yanlış hayat tarzının Tanrı veya Tanrılar tarafından cezalandırıldığını ifade eden medeniyetlerdeki durumun teolojik temellendirmesi, dinlerin kaynağının eski medeniyetler olduğunu değil aksine dinlerin bazı kaidelerinin kadim medeniyetlerde kısmen de olsa devam ettiği ihtimalini aklımıza getirmektedir. Bu ve benzeri çalışmaların bir amacı da zaten dinlerin kaynağı olarak eski medeniyetleri gösteren iddialara karşı, medeniyetlerdeki bazı değerler sisteminin dinlerin kalıntısı olduğu tezini kuvvetlendirmektir.

Tıbb-ı Nebevî çalışmalarına başlangıç olarak meseleyi ele alacağımız için "günah" tabirini kullanmayı uygun gördük. Oysa sosyal ve kültürel olarak kasdettiğimiz anlamı itibariyle insanın kendine zarar veren yaşayış ve davranış

³ İlahiyat veya Dinler Tarihi alanını pekiyi tanımadığını düşündüğümüz; Sümerler hakkında ulaştığı çok değerli bilgilerle üç Semâvî dinin kutsal kitaplarında görülen zahirdeki benzerlikleri Sümer kaynaklı sayan değerli Sümerolog Muazzez İlimiye Çiğ'in, kadim medeniyet hakkındaki çalışmalarının ne kadar önemli olduğunu biliyoruz. Ancak yorumlama ve Sümer medeniyeti ile Semâvî kitapların birbirine kaynaklık etmesine dair yorumunun tek tarafı olduğunu görüyoruz. Kültürel etkileşime maruz kaldığını düşündüğümüz muharref Kutsal kitaplar ile tahriften korunmuş olan Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in hadislerinin yazıya geçirilişi, derlenmesi (Tedvîn) ve güvenilirlikleri hakkında geniş bilgi için kaynakları az ileride verdik.

Burada kısaca belirtilmesi gereken husus, kutsal kitaplarda anlatılanların Sümer'dekilerle benzeşmesi, Sümerlerin kendi ulaştıkları ahlâkî, medeni, hukûkî, estetik ve ilmi birikime, bir şekilde münasebet kurdukları ilâhî bilgileri de eklemiş olması ihtimal dışı sayılamayacağıdır. Buna ek olarak Sümer kültüründe anlatılan olaylar tarihsel gerçekler ise bu tarihi olaylardan Kutsal kitaplarda bahsediliyor olması; Yaratıcı'nın insanlara ibret vermek amacıyla, güzel ahlâk ve inanç sahibi olmanın gereğine ve güzel ahlâk sahibi olarak yaşayanlarla yaşamayanların bu dünya ve ahretteki durumlarına dikkat çekmesi gibi dini ve eğitici tema ile açıklanması gerekmektedir. Elbette Tanrı geçmişte olanları bilmekte olup Vahiyyelerinde bunları bildirmenin dışında Sümer medeniyetinde olmayan "gelecek"le ilgili de bilgi vermektedir. Kadim bulguları Kültürler, medeniyetler ve dinler arası ilişkiler bakımından bir şekilde yorumlama örneği olarak bkz.: Çiğ, Muazzez İlimiye, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003; Tekin, Arif, *Sümerler'den İslam'a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2005.

biçimleridir. Bu durumda semâvî dinlerin İlahî emir ve yasaklarının bir amacı da insanın kendi kendine zarar vereceği davranışlarda bulunması vurgulanarak bunların yasaklanmış olmasıyla izah edilebilir. Oysa kadim medeniyetlerin kısmen tanrısal kısmen de sihir ve büyüsel olarak olarak açıklanan hastalık sebepleri arasında insanın “doğru yaşamaması ve kötü davranışlarda bulunması” da gösterilmektedir. İşte bu durum, dinlerle inançların veya inanışların tıbbi anlamda ortak noktasını teşkil etmektedir diye düşünüyoruz. Buna bağlı olarak ikinci bir ortak nokta, tedavi usullerinin dini unsurlar taşıması ve tedavi edenlerin din adamı veya rahipler olarak karşımıza çıkmasıdır.

Eski medeniyetlerde hastalık sebebi olarak belirtilen insanın kendi davranışları, kötü ahlâkı ve yaşayış kusurlarına (günahlara) dair örnekleri aşağıdaki başlıklar altında özetleyebiliriz.

1. Sümer

Mezopotamya'daki tıbbi tecrübe Sümerler'le başlayıp bitmemiş; mirasçısı durumundaki Âsurlular ve Bâbilliler tarafından devam ettirilmiştir. Bu medeniyetlerde uygulanan tedaviyi, hastalıkla ilgili tanrıların öfkelerini teskin etmek, vücudu işgal etmek sûretiyle hastalığa yol açan şeytan ya da kötü ruhları kovmak, onları korkutarak kaçırma yolları yanında, semptom ve ampirik bilgilere dayanarak ilâç ve çeşitli tıbbî araçlarla sağlanmaya çalışılan karma usuller bütünü olarak görebiliriz⁴. “6000 yıl önce Mezopotamya'da, Ur'da gelişmiş olan Sümer medeniyeti ve dolayısıyla tıbbi hakkında bilgi sahibi olduğumuz en eski medeniyettir. İnsanoğlunun kaderinin, doğuşundan itibaren yıldızlar tarafından yönetildiğine inanan, yıldızların hareketleriyle *Sümeliler'in düşüncelerine göre, kötü ruhlar, bir insanın ya da ulusun günahlarına karşılık, tanrılar tarafından yaratılırdı. Böyle bir durumda doktor- rahip, soruna müdahale eder, Teşhisi koyar, daha sonra da uygun şeytan çıkarma ve kefaret ayinlerini yerine getirirdi*”⁵

Mezopotamya dünya görüşüne göre hastalıklar, çevrede bulunan cin ve zararlı ruhlar gibi görünmez güçlerin insan bedenine girmesiyle meydana

⁴ Bkz. Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003, s.39.

⁵ Margotta, Roberto, *Tıp Tarihi*(Çev. Nilgün Güdücü), İstanbul, 1998, s. 10. Aslında verilen tarihlerdeki farklılıkların, Mezopotamya tarihi ile Sümer Tarihi'nin birbirine karıştırılmasından kaynaklandığı söylenebilir. Filvaki Sümerler'in en eski tarihi de kesin olarak bilinmemekle birlikte M. Ö. 4500-3500 yıllarında İran'dan geldikleri ama Sami olmadıkları ve Mezopotamya medeniyetinin kurucuları oldukları belirtilmektedir. Dilleri de Türkçe ve Macarca gibi “bitişken” (agglutinativ) bir dildir. Bu dili geliştirerek bölgedeki toplulukların da aynı yazı dilini benimseyip kullanmalarına yol açtılar.: Gündüz, Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, İstanbul, 2002, s. 8- 9.

gelmekteydi. Her insanın karşılaşılabileceği bu tehlikeler, büyü, günah, tanrılara karşı görevi ihmal, kusurlu davranış, tanrıların korumalarının kalkması veya kişiyi cezâlandırmasıyla meydana gelmekteydi. Hayvan sokması, ısırması gibi sebebi belli olan hastalıklar bile geçmiş hatalı davranışların sonucu olarak kabul edilmekteydi. Öte yandan hastalığın meydana gelmesi için gereken suç, hastanın kendisinin işlemiş olması şart değildi. Yakınlarının günahlarından dolayı da ceza olarak kişi hastalandırılabilirdi.

“Hastalık ve hastalanma geniş ölçüde dinî, sihrî ve doğal sebeplerle açıklandığından, Mezopotamya tıbbını sihir ve büyüden ayırmak güçtür”.⁶ “Bir Sümerli, ilâç kullanmadan önce dua ederek kötü ruhların eseri olan hastalığı tanrısının yardımı ile uzaklaştırmayı dener ve daha sonra günün geçerli tıbbî tedavisine başvururdu”.⁷

Görüldüğü gibi Sümerliler’de gerek tanrıyı kızdıran gerekse kötü ruh, cin ve şeytanın insanı kuşatmasına yol açan şey insan davranışlarıdır. İnancıyla ilgili veya tanrıların koyduğu kurallara aykırı hareket edince insan ya tanrının gazabı gereği başına çeşitli bela, hastalık ve musibetler gelmekte veya tanrının korumasından çıkmakta ve böylece kötü ruhların, cin ve şeytanın istilasına müsait hale gelmektedir. Sebebe bağlı olarak teşhis ve tedavî usulleri de değişmektedir.

2. Babililer

Kötü ruhlar âleminin kralı, ölümlerin ve afetlerin tanrısı **Nergal** idi. Dünyaya ziyaretlerini, emrinde sarılık cini **axaxuzuve** verem cini **asukkuolan** veba cini **Nasutar**’ın aracılığıyla gerçekleştirdi”.⁸ *Mezopotamya halkı, bir ilâç kullanmadan*

⁶ Bayat, a.g.e.,s. 38, 66.

⁷ Bayat, a.g.e., s.39-40.

⁸ Margotta, a.g.e., (Çev. Nilgün Gündücü), 10. Galip Ata’nın aktardığı bilgiye göre: Babil ve Asur medeniyetinin, Sümer’in devamı olduğu ancak Sümer ülkesini, Ernest Granger gibi bazı tarihçilerin dediği gibi, Sâmililer istila etmemişlerdi; Arap çöllerinde ve Acem (İran) körfezinin güneyindeki kabileler, yukarıdaki medeniyet yurdunun cazibesıyla göç etmeye başlamış, yerli mülayim tabiatlıları, güneyden gelen barbarlar bütün şiddet ve dehşet saçan tavırlarıyla M. Ö. 6000 ile 4000. Yıllarda hâkimiyet kurmaya başladılar. Bu yeni gelenler Arapların, Yahudilerin ve Fenikelilerin ilk cedleri olan sâmililer idi. Putperest inançlarını da bu bölgeye yerleştirdiler. Ata, Galip, *Tıp Tarihi, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri VIII*. Bölüm, s. 10.

Bu bilgiler, bizim izini takip etmeye çalıştığımız Arap tababetinin menşeyini tesbit çalışmamıza ışık tutacak önemi haizdir. Çünkü inanç ve kültürlerin ulaştığı gelişmişlik düzeyini temellendirmeye dair teorilerden birisi “evrim” diğeri ise “iletim”dir. Biz iletimin esas olduğunu düşünerek kültürlerin değişim ve gelişimini, bir kültür dünyasına mensup insan kitlelerinin şu ya da bu amaçla diğer inanç ve kültür coğrafyasına göçü, yerlilerle teması neticesine bağlamanın daha isbat edilebilir görüş olduğunu düşünüyoruz. Buna bağlı olarak kavimlerin göçünü, göç yönünü, buldukları ve gittikleri coğrafyanın tayinini, göçün tarihinin ve sebeplerinin tam olmasa bile yaklaşık olarak tesbitini önemli sayıyoruz. Yukarıda R. Margotta ve Galip Ata’ya ait bilgileri de bu amaçla zikretme gereği duyduk.

veya bir cerrahın bıçağından çâre beklemeden önce kötü ruhların eseri olan hastalığı, tanrıların yardımı ve etkili bir dua ile uzaklaştırmayı denerdi. Eskiden beri bu konuda, bilhassa Tanrı **Enki** ile Tanrıça **Ninhursag**'ın etkili olduğuna inanılmıştır. Sihir, büyü işleri ile şeytan kovmak için yapılan işlemlerin her türlüünden yardım umulurdu.

Babillilerintedâvîusûllerinin büyük oranda Sümerlilerden devşirildiği hatırlanacak olursa, hastalık sebepleri konusundaki inanç veya düşüncelerin de buradan intikal ettiği akla uzak değildir. Çünkü bizim hipotezimize göre tedâvîusûl ve yöntemleri ile araçlarının o inanç çevresinin kabul ettiği hastalık sebepleriyle bir bütünlük oluşturduğu yolundadır. Hastalıkların maddi, kişisel sebepleri yanında tanrısal veya ruhsal sebeplerine dair inançlar hangi hastalık türünün ne şekilde ve hangi vasıtalarla iyileştirileceği konuları düzenli, mantıklı ve dini bütünlük arz etmelidir. Meselâ sebebi beşeri veya maddi olan bir hastalık maddi vasıtalarla; sebebi tanrısal olduğuna inanılan bir hastalık ise ibadet veya dini ritüellerle tedâvi edilmelidir.

Sümerlerdeki gibi Babillilerde de tanrıların öfkesini yatıştırma, şeytan ve cin kovma yanında semptom ve ampirik bilgilere dayanarak ilaç ve mutelif tıbbî araçlarla tedâvi uygulama çeşitleri görülmektedir.⁹

3. Asurlular

Aynı coğrafyada kendisinden önce kurulmuş olan Sümer ve Babil uygarlığının mirasçısı durumundaki Asurlular, hastalık sebepleri ile tedâvi yöntemleri hakkındaki geleneklerini, büyük oranda seleflerinin tecrübesine borçlu görünüyor. "Asurlular ve Babiller'in düşüncelerine göre, kötü ruhlar, bir insanın ya da ulusun günahlarına karşılık, tanrılar tarafından yaratılırdı. Böyle bir durumda, doktor-rahip soruna müdahale eder. Teşhisi koyar, daha sonra da uygun şeytan çıkarma ve kefaret ayinlerini yerine getirirdi".¹⁰

"M. Ö. 1950 yıllarında, Akad'ların yeni payitahtı Babil'in yer ilâhı **Marduk**'tur. Marduk, **Ea**'nın oğlu olarak tavsif edilmiştir. *Marduk, Ea'nın hikmetini tevarüs ettiğiinden hastaların dertlerine şifa verip devleri kovabilen ulu bir üfürükçü ilâh şeklinde tasavvur edilmiştir. Nergal'a gelince, onun hususî sahası, bilhassa yeraltındaki ülkedir, hem oranın hükümdarı, hem de dev, gulyabani, cin gibi, mahlûkatın korkunç ilâhıdır*".¹¹ Kendisine doğrudan ulaşılamayan ve tapınılamayan

⁹ Bayat, a.g.e., s. 39.

¹⁰ Margotta, a.g.e., s. 10.

¹¹ Schimmel, a.g.e., s. 48.

bu üstün varlığın aracısı olduğuna inanılan diğer tanrısal varlıklara ancak kurbanlar sunulabilirdi.

Kurban törenlerine ata ruhlarının da iştirak ettikleri düşünülürdü. Harraniler ayrıca ataları için de çeşitli kurbanlar sunarlardı. Kurban törenleri rahipler tarafından yürütülürdü".¹²"Harranlılar, kanın, cinlerle şeytanların yiyeceği olduğuna inanırlar ve dolayısıyla kan yiyip içen kişilerin cinlerle/şeytanlarla iletişim kuracağını düşünürlerdi. Bu nedenle, kurban edilen hayvanın kanı bir kapta dikkatle toplanır ve kurbanın eti yenirken kan da sofrada bulundurulurdu. Bu şekilde *sofraya cinlerin ve şeytanların da iştirak edebilecekleri ve onlarla daha sonra rüyalarında iletişime geçerek onlardan gelecekle ilgili bazı bilgiler alabileceklerine inanırlardı*".¹³

Hemen bütün **afsun dualarında**, kâhin evvelâ Marduk'a müracaat eder; bu ilâh ricasını babasına -yani Ea'ya- iletir; ondan aldığı cevabı kâhine bildirirdi. Asurlulara göre tedavi bilgisine ulaşmanın da ilahi bir süreci takibettiği anlaşılıyor. Bu durumda maddi tedbirler yanında sözlü araçlar yani dua ve efsunlar önem arz etmektedir. Bu tesbitler de, tedavi edicilerin, ilâhi (kutsal, ulu) kişiler olduğunu göstermektedir.¹⁴

4. Hititler

Bir yandan Sümer, Babil ve Asur diğer yandan iyi ilişkiler kurdukları Mısır'dan büyük ölçüde etkilendiğine inandığımız Hititler'de de hastalıklarla mücadele önemli bir yer tutar.

"Bütün eski toplumlarda tabiattaki bütün olgular, hattâ insan gücünün dışında kalan bütün konular kudretli, fakat insana benzeyen tanrıların yönetimi altındadır. Âlemin her bölümünü ayrı bir tanrı denetlemektedir.

Bir ülkenin ya da bir insanın, günah sonucu değil, tanrının ihmali neticesinde felâkete uğraması mümkündür. Bu ihmalden yararlanmayı hazır bekleyen **şeytanlar** ve **kötü ruhlar** mevcuttur. Bu durumda bir Hitit, tanrısına şöyle seslenir: Ey tanrılar! Bu yaptığınız da ne? Ülkeye felâket gelmesine izin verdiniz. Hatti ülkesi yok oluyor. Hiç kimse size yiyecek ve içecek sunamıyor".¹⁵"Bütün bilim öncesi toplumlarda olduğu gibi, Hititlerde de hastalıkların doğaüstü güçlerle meydana geldiğine inanılıyordu. Bunlardan tanrıların ihmal edilmesi veya onlara karşı işlenen suç ve

¹² Gündüz, Şinasi, "Eski Harran'da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, yıl 2 sayı 1 Aralık 2004, s.7.

¹³ Gündüz, a.g.m., 10.

¹⁴ Bkz. Schimmel, a.g.e.,s. 53.

¹⁵ Yurdaydın, Hüseyin Gazi – Dağ, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Ankara 1978, s. 51- 52.

günahlar, ölümlerin rahatsız edilmesi, mağara, düden, yer çatlaklarında bulunan kötülük yapıcı varlıklar, bedeni kirlilik, kara büyü, yemin ve antlaşma şartlarını çiğneme, hastalığa sebep olmaktadır. Hitit tanrıları arasında, insanları hastalandıran İşhara, sağlık tanrıçası Kamruşepa ile toplumu ve kralları savaş meydanlarında bulaşıcı hastalıklardan koruyan Yarri önemli bir yer tutmaktaydı".¹⁶

"Tabletlere göre II. Mursili'nin babası Suppiluliuma'nın günahı şu idi: Suppiluliuma, babasının herkese yeminle velayetliğini kabul ettirdiği kardeşi Tudhaliya'yı, yemini bozup öldürerek hükümdar olmuştu. Bu günah sebebiyle tanrıların cezalandırmasıyla onun tarafını tutan prensler ve askerlerle birlikte vebaya tutularak ölmüştür".¹⁷

"Anlaşıldığı üzere Hititlerde bir başka hastalık sebebi günahlardı. Ahdi bozmak karşılığında "kutsal hastalık" denilen bulaşıcı hastalıklar zuhur ediyordu. Çünkü günah işlemekle hasta olmak arasında irtibat kuruluyordu.

Yasak olan veya zararlı bir nesnenin vücûda girmesi, dinî açıdan *kirlenmeye* sebep oluyordu. Yani pislik ile hastalık arasındaki ilişki majik bir ilişki idi.

Ferdi hastalıklardan ziyade toplum sağlığını tehdit eden salgınların yorumlanmasında, hastalıklara sebep olan şeyin günahlar olduğu inancı daha bariz görünmektedir. Bunu, hastalıklar için tanrıya yapılan dualarda görmek mümkündür".¹⁸

5. Mısırlılar

Mısırlılar, yazılan nüshalarda ve okunan dualarda Tanrıları İzis'den, Öziris'den ya da Ra'dan yardım dilerlerdi. Bunlardan beklenen yardım sadece sözlü dua değil bir nevi yazılı dua mentalitesine dayalı muska (nüsha) şeklinde nesnel unsurlarla da yapılırdı. Doğrudan tedavi veya şifa beklentisiyle yapılan dualar yanında kullanılan ilacın veya yöntemin de şifa vermesi için "ilaç duası" da yaparlardı. *İlacı yaparken ya da onu hastaya verirken birtakım özel dualar okurlardı. Onların inancına göre insanın içine girerek hastalığa neden olan kötü ruhları çıkarmak için de ayrı dualar vardı. Araplar 'da aynı şeylere inanıyorlardı. O nedenle insanın içine giren şeytani, okuyarak, nüsha yazarak çıkarmak isterlerdi".*¹⁹ Bu beyana göre, arap yarımadasındaki hastalara şifa amacıyla okuma geleneğinin Mısır kaynaklı olma ihtimalini muhafaza ediyoruz. Çünkü M. Ö. 1350 dolaylarında **Tel Amarna**'da bulunan Mısır Dışişleri arşivlerindeki belgelerde, Mısır, Anadolu, Suriye

¹⁶ Bayat, a.g.e.,s. 61.

¹⁷ Bayat, a.g.e.,s. 63.

¹⁸ Bkz. Bayat, a.g.e.,s. 63- 65.

¹⁹ Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara, 1993, s. 121.

ve Mezopotamya başkentlerindeki çeşitli saraylar arasında hekim, astrolog ve büyücülerin özgürce gidip geldiğine²⁰ dair uzmanların tesbitine göre bir beldedeki sanatsal ve ilmi tecrübenin etrafa tesir etmesi ilk akla gelen hususlardandır. Hastalıklar, hayvanların taşıdığı parazitlerden meydana geldiği gibi, yukarıda da bahsedildiği üzere, tanrılardan özellikle de Osiris'in karısı olan tanrıça İsis'ten de gelebilir.²¹

Kadim Nil medeniyetinin diğer bir tanrısı “*Sethise*, tabiatın hem verimlilik, hem de felâket getiren karanlık kuvvetidir”.²² Dolayısıyla Seth de insanların hastalıkları ile ilişkisi olan bir tanrıdır. Kanaatimizce yapılan dualarda Seth'in de adının geçmesi gerekirdi. Ancak incelediğimiz kaynakçada veya ilmi araştırmalarda buna dair bir bilgi yer almamaktadır. Lâkin bu konuda yapılacak çalışmalarda özellikle “sığınma” veya “korunma” amaçlı dualarında Seth isminin ihmal edilmemesi; bilhassa üzerinde durulması gereken tanrılardan biri olmalıdır.

“Mısırlılar'ın inancına göre insanın içine girerek hastalığa neden olan kötü ruhları çıkarmak için de ayrı dualar vardı”.²³

²⁰ Bayat, *a.g.e.*,s. 53. Mısır hekimleri o civarda ünlüydü, Acem hükümdarı Kurus ve Darius, kendilerini tedavi için Mısır'dan hekim getirttiler. Yunan hekimlerine güvenemeyen Romalı Plin de, Trajan'a gönderdiği mektupta Roma'daki Mısırlı Hippokrat adında bir hekim tarafından tedavi edildiğini yazmaktadır. Ata, *a.g.e.*, 17.

²¹ Ata, *a.g.e.*,s. 14- 15. Hastalık ilahlardan gelmişse tedavisi için dua ve kurban gerekir. Ayrıca bazı hastalıklar için de sabah, öğle ve akşam olmak üzere hastanın etrafına buğday karışımı bazı bitkiler yakılır, bir anlamda tütsülenir. Gece de, rüya görmesi ve rüyasında tanrıçanın vereceği işaret (ilahi bilgi veya ilham)'a göre teşhis ve tedavi uygulanırdı.

Bazı kelimelerin üzerinde kısaca durmak gerekirse yerli halkın (Trogloditler'in) bazı hayvanların hastalık taşıdığı, bunlardan birisinin de “Kurtçuklar” olduğu, bunların cismani olduğu kadar görünmeden de parazit taşıyabileceği ve bu yüzden bazı hayvanların kutsal addedildiği belirtilmekte olup bu vasıflarından ötürü kutsal sayıldıkları bilinmektedir. Bu, parazit taşıdığına inanılan ve önemli derecede korkuya sebep olan hayvanın durumu ile ilahi dinlerdeki sembolik anlamda kullanılan şekliyle “Şeytan” arasında bir benzerlik olduğunu düşünüyoruz. Çünkü özellikle İran, Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerine dair incelememizde edindiğimiz intibalarımızı güçlendiren bir ifadeyle, insan sadece sevdiği şeylere değil korktuğu varlıklara da kutsiyet atfeder. Bkz. Ata, *a.g.e.*,s. 12- 13.

²² Schimmel, *a.g.e.*,s. 39. Sekhet, kadın hastalıklarının, Set ise salgın hastalıkların sebebi olan tanrıçadır. Bkz. Ata, *a.g.e.*,s. 16.

²³ Çağatay, *a.g.e.*,s. 121. Neşet Çağatay'ın bir tesbitine katılmadığımızı belirtmeliyiz. Araplarda efsaneleşmiş bazı hekimlerden bahsederken Çağatay, Lokman Hekim'i örnek vermektedir. Aslında bunun Yunanlı hekimlerden Hipokrat ile aynı olduğunu söylemektedir. Oysa Araplarda Lokman Hekim'le özdeşleşen ve efsaneleşen Yunanlı hekim Hipokrat değil; Asklepiades'tir. Bu vesile ile Çağatay'a karşı ikinci itiraz noktamız, yine önce bahsedildiği gibi, Hipokrat'ın Yunanlı olmadığıdır. Çünkü devrin Roma kralı, mektubunda “Mısırlı Hipokrat” diye bahsetmiştir.

Mısır tanrılarının hemen hepsi şifa verici özelliklere sahip olmakla beraber, bazıları özellikler taşımaktaydı. Tanrıça Sekhmet (aslan başıyla sembolize edilirdi) şifa verici özelliği yanında veba salgınlarının da müsebbibi idi.²⁴

“Mısırlılar kişisel ve toplumsal olarak hijyen kaidelerine, çok önem vermişler ve bunları çok defa dinî prensipleri arasına alarak özel hayatlarına uygulamışlardır. Binaenaleyh Herodotus'agöre Mısırlılar, dünyada sağlık kaidelerine uyan toplumların başında gelmekteydi”.²⁵

Bunca tıbbi tecrübenin sadece Mısır veya Mezopotamya sınırlarına sıkışıp kaldığını düşünmek hatalı olur. Bu birikimi, çeşitli vasıtalarla daha sonra, *Babililer*'den öğrenmiş olan eski *Yunanlılar* tıp sanatını daha ileri götürerek bir düzene koydular ve onun, *Romalılar* 'a ve *İranlılar*'a geçmesine aracılık ettiler”.²⁶ Bu çalışmada, her bir medeniyet incelenirken ya isimlerin ya da kullanılan yöntemlerin birbirine çok yakınlık arz ettiğini gördük. Demek ki bu benzerliğin, kültürler, coğrafyalar ve medeniyetler arası bir iletişim v etkileşim içinde olmalarından, tabir caizse birbirlerini emzirmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa her bir kültürün, Amerikalı ve Avrupalı bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi²⁷, kendi kendine devrimi sonucunda ulaşılan bir seviye olmadığını ispatlamaktadır.

Mısır tıbbında bazı haramlar veya yasaklara rastlamak da mümkündür. Bu yasaklar arasında Sem'avî dinlerle benzerlik arz edenleri de bulunmaktadır. Dinen yasak veya açıkça izin verilmeyen fiillerin işlenmesi dini terminolojide “günah” kavramıyla ifade edilirken tıbben yasak olanların tek isim altında ifade edildiğine rastlamadık. Fakat ortak noktaları, insanlar için sakıncalı, zararlı veya tehlikeli oluşlarıdır diyebiliriz. Konuyla yakından ilgisi bulunan bazı kusurlu davranışlar (günah) cümlesinden olmak üzere rastladıklarımız vardır. Cesede dokunan kişinin taşlanarak cezalandırılması durumu son derece dikkat çekicidir. Yahudilikte zina

²⁴ Bayat, a.g.e., s. 50. Bu tanrılar ailesine “Nil” de dâhil edilmektedir: Nil, şifa tanrısıdır. Birçok hastalığı iyi etmek kudretindeki Nil'e mensup olduklarını göstermek için hekimler, merasimlerde omuzlarında bir kayıp sembolüyle bulunurlar. Nil bazen lotus yaprağı üzerinde deniz üzerinde gezer halde bazen da bir inek olarak tasvir edilirdi. Buna Apis denilirdi. Her şeyi bilen Omirus, Mısır hekimlerinin en büyüğüdür. Bkz.: Ata, a.g.e., s. 16. Nil'in adı Mısır mitolojisinde “*Hapi*”dir. Mutluluk, yeniden hayat ve canlılık olarak Tanrı'dan gelen kutsal, mucizevî bir Su'dur. Nil'in tanrısal olduğu; kutsallığı hakkında bkz.: Gündüz, a.g.e., s. 70, Latin dilindeki “*Hepy*” kelimesinin menşei olmaya uygun bir anlamı vardır.

²⁵ Bayat, a.g.e.,s. 56.

²⁶ Çağatay, a.g.e.,s. 120.

²⁷ Sosyal ve kültürel gelişme ve değişimlerin incelenmesine dair “Bağımsız Evrim ve İletim” teorileri hakkında geniş bilgi için bkz.: Rivers, W. H. R., *Tıp, Büyü ve Din*,(Çev. İbrahim Enis Köksaldı), Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 63- 64, 66- 71.

edenin recm edileceği esprisi de acaba buna mı dayalı? Diye aklımıza gelmektedir. Çünkü neticede haram sayılan bir bedene bir şekilde dokunma işi günah sayılmaktadır. Bununla birlikte hatırdta tutulması gereken husus, Talmud kaidelerinin sonradan tedvin edildiği ve yerel kültürün izlerini taşıdığı gerçeğidir. Böyle bir benzerliğin sadece dini değil aynı zamanda yerel kadim kültürden etkilenmiş olması gerçek dışı sayılamaz. Hastalıklı bedenın taşlanarak öldürülmesi fenomen olarak çeşitli sebeplerle yoruma müsaittir. Bir başka ihtimal de görünürde hastanın taşlanması olsa da sembolik olarak vücudu işgal eden kötü ruhun taşlandığı şeklinde de yorumlanabilir. Tarih boyunca “taşlayarak cezalandırma” işinin inanç ve kültürel arka planı araştırılmaya değer bir konudur diyebiliriz. Taşlama işinde esas olan da zaten “bedenin cezalandırılması”dır.

Mısırlılar *koruyucu hekimlik* olarak tanımlayabileceğimiz bazı prensipleri koymuş ve bunları da uygulama kuvveti kazansın diye *dini akide* olarak kabul etmişlerdir. Bu kurallar evin şekli, gıdalar, cinsi münasebet biçimi, zamanı ve temizlenmelerle ilgili kaideler, rahipler tarafından belirlenip takip edilir, etler rahipler tarafından muayene edilir, kurbanlıkları kontrol ederdi. Aybaşı halindeki kadına dokunmak yasak olup, elle boşalma (masturbasyon), din kitabına göre kabahattir²⁸.

Araştırmaya ve tartışmaya açmaya çalıştığımız “günah hastalık ilişkisi” meselesinde kadim medeniyetlerin tababet tecrübesi ile semâvî dinlerin emir ve yasakları arasındaki ilişkiye dair ilginç yorumlardan birisi olarak Galip Ata'nın görüşlerini ayrıca vermeyi faydalı gördük. Galip Ata'ya göre Mısır tababetinde rastladığımız, genel ismiyle hijyen kuralları diğer dinlere geçmiştir. “Sıhhati koruma bahsinin Eski Mısır'da başlamış olduğu tarihen kabul edilebilir. Musa Peygamber'in kendi dininde sıhhat kaidelerini Mısır'da rahiplerden öğrendiğini birçok tarihçi söylemişlerdir. Bu suretle semâvî denilen hükümlerin yeryüzünde ve Eski Mısır'da yerleşmiş hekimlik kaideleri olduğu meydana çıkmaktadır. Bu, sıhhati koruma hükümlerinden domuz eti yememek gibi bazıları, Musa dininden İslâm Dini'ne de geçmiştir²⁹.

Benzerlikler arasında ilişki veya etkileşim olduğunu varsayan Galip Ata, semâvî dinlerin bölgesel kültür ve medeniyetlerinden etkilendiği tezinde büsbütün hatalı sayılamaz. Çünkü gerek Yahudilik gerekse Hıristiyanlık zaman içerisinde kaybolan veya isnatsız nakledilen kutsal kitaplarını birkaç nesil geçtikten sonra şifahi

²⁸ Ata, a.g.e.,s. 31.

²⁹ Ata, a.g.e.,s. 41.

(ezberlerinde kaldığı kadarıyla) tekrar yazılı metne döktükleri (tedvin ettikleri)³⁰ için bu bakış açısının yabana atılmayacağını ortadadır. Ancak İslâm dininin temel bilgi kaynaklarından Kur'ân için böyle bir etkileşimin temelsiz olduğunu veya haksızlık olacağını belirtmeliyiz. Asırlardır Kur'ân üzerine gerek batılı (Müsteşrikler) gerek Müslüman araştırmacıların yaptığı incelemelerde, Kur'ân'ın henüz vahyedilirken (nüzül) esnasında kâtipler vasıtasıyla yazıya geçirildiği, bunları Hz. Peygamber'in her zaman namazlarda veya sair vakitlerde okuduğu, okuyan sahabileri dinlediği ve nihayet ilk halife Hz. Ebû Bekir tarafından tek kapak arasına alınıp muhafaza edildiğini kabul etmektedirler³¹. İkinci bilgi kaynağı, inen vahyin uygulama mercii olan Hz. Peygamber'in sözleri ve fiilleridir. Bunların yazımı ve hem yazılı hem de ezberden olmak üzere sahabiler (Hz. Peygamber'in devrindeki Müslümanlar) tarafından nakledile gelmiş olan³² ve adına "sünnet" denilen emir, yasak, tavsiye, tarihi bilgiler, güzel ahlâk (fezâil) öğütleridir. Eğer kadim medeniyetlerle İslâm arasında tarihsel ve kültürel bir etkileşimden söz edilecekse söz konusu benzerliklerin, kısmen hadislerde ama daha ziyade sahabe ve tâbi'îne (sahabilerin talebesi olan İslâm'ın ikinci nesiline) ait sözler, ictihadlar ve anlatımlar içerisinde aranması gerekir diye düşünüyoruz.

Kaldı ki İslâm öncesinde de ilâhi kitaplar ve adına "suhuf" denilen sayfalar gönderildi. Buradaki emir ve nehiyeler (yasaklar) elbette insanların sağlığı ile doğrudan alâkalıdır. Din ve kültürlerin birbirlerinden etkileşimine gelince, ortaya konulan iddiaların aksini düşünmek de mümkün gözüküyor. Meselâ sağlık

³⁰ Tevrat'ın yazıya geçirilmesi tarihleri ve bize gelen kutsal metinlerin sıhhati konularında geniş bilgi için bkz: Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, Ankara 1997, s. 60, 75- 97. Hıristiyan kutsal metinlerinin yazı ile tesbit tarihleri ve güvenilirliğine dair görüşler için bkz: Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ankara 1996, s. 196- 214; Erbaş, Ali, *Hıristiyanlık*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, 77- 92. İncil metinlerinin rahiplere, Kur'an metninin Allah'a ait olduğu hakkında bkz.: Jansen, J. J. G., *Kur'ân'a Bilimsel- Filolojik- Pratik Yaklaşımlar*, (Çev. Halilrahman Açar), Fecr Yayınevi, Ankara 1993, s. 12, 15.

³¹ Watt, W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, (Çev. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu, Ankara 2000, s. 45, 52, 53, 55, 57; Draz, Abdullah, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, (Çev. Salih Akdemir), Ankara 1983, s. 27- 39; Muhammed Hamidullah, *Kur'ânı Kerim Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 41- 50.

³² Henüz Hz. Peygamber'in sağlığında bizzat yazdırdığı önemli hükümler, mektuplar ve genel olarak hadisler yanında ashâbın şahsi ilgileri sonucunda oluşturduğu çok sayıda hadis sayfaları ve bu sayfaların ikinci nesilden (Tâbi'inden) itibaren sonraki nesillere aktarıldığına dair tatmin edici bilgiler için bkz.: Hâkim Nisâbü'rî, *el-Kifâye fi İlmî'r- Rivâye*, Mektebetü'l- Mütenebbî, Kâhire, tsz., s. 256- 261; Hatîb el- Bağdâdî, *el- Kifâye fî İlmî'r- Rivâye*, Beyrut 1988, s. 342- 345, 353- 355; Muhammed Accâc el- Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, (Çev. Mehmet Aydemir), İstanbul 2006, s. 292- 315; Muhammed Mustafa el- A'zamî, *İlk Devri Hadis Edebiyatı*, (Çev. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 34- 70; Koçyiğit, Talât, *Hadislerin Toplanması ve Yazı İle Tesbiti*, Konya 2007, s. 36- 128; Yardım, Ali, *Hadis II*, İstanbul 2000, s. 18- 39.

konusunda kadim kültürlerin, ilâhî yaptırıma sahip olan dini kurallardan da bazı şeyleri almış olması ihtimal dâhilindedir.

6. Çin

Mezopotamya, Mısır ve Anadolu havzasındaki medeniyetlerle önemli farklılıklar içeren Çin medeniyetinde hastalık sebeplerine dair elde ettiğimiz bilgilerin, eski Çin inancıyla olan irtibatı görmezlikten gelinemez. Doğru yaşamak bu inancın temelidir. Doğru öğretilere göre yaşayan kişinin hasta olmayacağı; hasta oluyorsa da yapılan yanlışlıkların sonucu olarak görülmektedir. Genel olarak ahlâki düzgünlük ve yaşama sanatı olarak tanımlayabileceğimiz “Konfüçyüs dininin, önemli ölçüde ahlâkî öğretileri vardır. Bunlar daha ziyade kişinin maddi ve mânevî sağlığını da temin eden telkinler olarak görülmektedir. Konfüçyüs dininin ahlâk anlayışının dini vecibe olarak normatif bir değer taşıdığını; asıl olanın *sosyal uyumluluk* olduğunu söyleyebiliriz”.³³ *Ailenin üyelerinden biri hastalandığı vakit, ta hasta iyileşinceye ya da ölünceye kadar, sırayla bütün tanrılara başvurulurdu. Onlardan, hekimlerin verdikleri ilâçlar için ne diyecekleri sorulur, hattâ ilâç salık vermeleri istenirdi. Hasta ateşten sayıklıyor ya da kendinden geçiyorsa bu, onun ruhunun yerini şaşırdığını anlatırdı ve onu yeniden yerine getirmek için bir taoist tapınağındaki tanrıdan yardım istenirdi. Bir çocuk hastalandığı vakit bu tanrılara dilekçe yazılırdı. Bazı taoist tapınaklarında alçıdan yapılmış iki ihtiyar heykeli bulunurdu; bunlar uykusuz çocukları uyuturlar diye inanılırdı. Çiçek hastalığının, kızamığın ve bütün çocuk hastalıklarının özel tanrıları vardı. Bunlara yakarma çok sade idi: Mum ve tütsü yakılır ve bu arada birçok defa eğilerek selâm verilirdi”.*³⁴

Çin tıp anlayışında hastalıklar da **Yin-Yang**teorisine göre açıklanırdı. Bu teoriye göre evrenin ulu ruhu **Tao**, birbirine zıt iki güç olan Yin ve Yangile kendini hissettirirdi. **Yang**;gök, güneş, yaratıcılık, aydınlık, sıcaklık, erkeklik, sertlik, yükseklik, hafiflik, hareketlilik gibi özelliklere sahip olup karaciğer, kalp, akciğer, böbrek ve dalakta; **Yin** ise ay, toprak, soğukluk, dişilik, karanlık, yumuşaklık, alçaklık, ağırlık, sükûnet özelliklerini taşır ve ince barsak, kalın barsak, safra kesesi, mesane ve midede bulunur ve bu organlara hükmederdi. Yin-Yang"ın organlarda belli oranlarda uyum içinde dengede bulunması, vücut sağlığını, dengenin bozulması ise hastalıkları doğurmaktaydı. Tedavi dengeyi yeniden sağlayacak girişimlerle sağlanmaktaydı”.³⁵

³³ Yurdaydın, a.g.e.,s. 150.

³⁴ Örs, Hayrullah, *Konfüçyüs Feylesof ve Din Kurucu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1964, s. 336.

³⁵ Bayat, a.g.e.,s. 68.

Bu anlayış biçiminin de Tao (Tanrı) ile bağlantılı olması, Çin'de tıbbın veya insan sağlığının Tanrının yani Tao'nun koyduğu "denge" kurallarına uygun davranılmasına bağlı olduğunu göstermektedir. Çin tababetinde hastalığın insan davranışlarıyla irtibatlı görülmesi, varsayımımızı destekler mahiyette, insan davranışlarının bütünü anlamındaki "ahlak" ile yani kötü davranış (dini anlamda günah) ile bağlantısı vardır.

Tao'nun kendisini kâinata zıtların (yin- Yang) dengesiyle hissettirmesini başka düşüncelerde veya branşlarda ifadesini bulan "tabiat kanunları" diye tabir edebiliriz. Tabiatın geneline hâkim olan evrensel dengelerin özellikle İslâm'daki adının "Allah'ın Kânunları veya Sünnetullah" olduğunu da burada hatırlamalıyız.

İslâm'da Kur'ânî tanımlama ile Sünnetullah'ta bir değişikliğin olmayacağı³⁶; her zaman ve her yerde aynı şekilde geçerli olduğu ve evrensel düzenin (kosmozun) esas (doğal, fitri veya ilâhî) olduğu hususu, çeşitli dil, düşünce ve kültürlerde farklı ifade edilmiş olsa da hepsinde ortak olan bir anlayış geçerlidir. O da bir düzenin bütün kâinata cüziyattan külliyata hâkim olduğu ve fert olarak insanın da huzurlu, sağlıklı ve verimli yaşayabilmesi için bu düzene uygun davranması gereğidir diyebiliriz.

7. İran

İran dininde hastalıkların sebebi yüce veya görünmez varlıklardır. Esasen sağlıklı olmak var olan bir düzenin gereğidir. Hastalık ise, insan bedeninden ruhsal dengesine, çevre ve tabiat dengesinden yönetimdeki adalet düzenine kadar, dengelerin sarsılarak devamlılığın sona ermesi anlamında fesada (kaosa) uğraması halidir.

"AngraMainyu ismi, kötü ruhu ifade etmek amacıyla Zerdüştilerin kullandığı bir kavram olarak karşımıza çıkar. O, insanoğlunun bedenlerine sakatlıklar, hastalıklar ve çürüme (bozulma) bulaştırır. O, insanoğlunun ahlâk yapısını, kötü düşünce ve fikirleri ile bozar ve onları, ilahi otorite olan Ahura Mazda'ya karşı isyana teşvik eder. Kötü ruhlar (daeva), AngraMainyu ile beraber Ahura Mazda'nın "mükemmel yaratmasını" mahvetmek için işbirliği içerisine girmiştir. AngraMainyu'nun dostları olarak kötü ruhlar, kendi kötülüklerini bütün dünyaya yaymışlar ve

³⁶ Her yaratılanın belli bir ölçüye göre yaratıldığı, dengelerin bozulmasının fesad olduğu ve evrene hâkim olan düzenin "sünnetullah" olduğu ve değişmeyeceği konusunda: 54. Kamer, 49: "Biz her şeyi bir kadere (bir düzene, ölçüye, plana) göre yarattık". 21. Enbiyâ, 22: "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti". 33. Ahzâb, 62; 35. Fâtır, 43: "...Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın".

insanoğlunu doğru dinin yolundan alıkoymaktadır".³⁷Buna göre bütün kusurlar, pislik, hastalık, pas, kir, küf, pis koku, mantar ve çürüme AngraMainyunun ve onun lejyonlarının işidir".³⁸

Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, bu dinin esası, Hint-İran dininde, bir başka şekli de Hindistan'da ilk Vedik devirde görülmektedir. Bilindiği gibi, Âriler iki tabiatüstü varlık sınıfı düşündüler: **Asuralar** (İran'da **ahuralar**) ve **devalar** (İran'da **daevalar**). Hindistan'da "**asura**" kelimesi şeytanî varlığa ad olarak, "**deva**" da ilahî varlığa ad olarak kullanıldığı halde, İran'da tam tersineydi. Belki de Zerdüşün etkisi altında daevalar şeytanî sayılmış ve ahura sınıfından da bir büyük Ahura, Aydınlığın Efendisi ya da Ahura - Mazda ortaya çıkmıştır".³⁹

İran kadim kültürü ile Yahudi inancının belli noktalardaki benzerliği dikkat çekicidir. "Zerdüştlere göre Hürmüz ilk olarak **VohuManah** (İyi Akıllı) yı yaratmıştır. O, diğer bütün şeyleri yaratırken ona danışır. Bu düşünce Eski Ahid'te de işlenmiştir. Yahova'nın ilk yarattığı şey **Hikmet** (Bilgelik)'tir. O, gökle yeryüzünü yaratırken baş usta olarak yanında Hikmet yer alır".⁴⁰

Temizlenme ve arınma ayinlerinin Zerdüş inancındaki mahiyeti ile Yahudilikteki kirlenme ve arınma ibadetleri arasındaki benzerlik hayret vericidir. Dinen haram sayılan bir şeye dokunmuş olmak, kadınlara ve erkeklere mahsus özel haller, hatta dini hiçbir sebep olmaksızın cildteki yara ve çıbanlar bile Yahudi din adamına gösterilmek ve onun tayin edeceği kurban bedeliyle birlikte özel suda yıkanarak, muayyen duaları okumak suretiyle, Kohen'in kontrolünde bir nevi karantinaya alınması gerekmektedir. Sadece bu uygulama yani hastalık veya kirlenme sebepleri ile bundan arınma merasimleri arasında bir hayli benzerlik göze çarpmaktadır. Gerçi bu su ile arınma ibadeti bir bakıma Hıristiyanlıkta Papaz nezaretindeki vaftize de benzemektedir.

8. Yunanlılar

Yukarıda görüldüğü gibi Mısır belli konularda Yunanı etkilemiş, Tanrı Toth, Yunan'da Hermes'le, İmhotep de Asklepios'la özdeşleştirilmiştir. Böylece tıp ve diğer gelenekler de fikir ve kurum olarak geçmiş olmalıdır. "Yunanlıların, hastaların sağlıklarına kavuşmaları konusundaki umut ve endişeleri hususuna önem vermeye başlamaları Aesculapius mezhebi ile başlamıştır. Şeytan çıkarma işleminden

³⁷ Oymak, İskender, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Âdetler)*, Elazığ, 2003, s.154.

³⁸ Oymak, a.g.e.,s. 127-128.

³⁹ Yurdaydın, a.g.e.,s.98.

⁴⁰ Yurdaydın, a.g.e.,s.100.

arındırılmış bir psikoterapi yönteminin tapınaklarda başladığı söylenebilir".⁴¹ *Hastalıklara yol açan tanrılar olduğundan, tedavi onlara yakarmak, karmaşık ayinler ve büyü güçleri bir araya getiren bir yöntemle büyü sözler yanında lahana gibi basit bir yiyecek veya ilaçla yapılıyordu. Bu iyileştirmede doktorun yeri yoktu. Şifanın, ilâcın gücünden geldiğine inanıldığından ilâcı verenin hekim olması gerekmiyordu*".⁴²

İlyada'da, tanrılara sık sık yapılan göndermelere ve ölüm dualarına karşın, Homeros'un devrinde tıbbın büyüye dayanmadığı, uzmanlar tarafından uygulanan, karşılığında para kazanılan bağımsız bir disiplin olduğu açıktır. Ancak zaman içinde Yunan kültürü üzerindeki doğu etkisi gittikçe daha belirgin hale geldi. Sonuç olarak tıp da ruhanileşti. Homeros'dan sonraki edebi eserler incelendiğinde, büyü, kötü ruhlar, kâhinler ve kehanetle ilgili konulara göndermelerle yüklü oldukları görülür.

Bu dönemde Yunan tanrılarının çoğu şifa verici özellikleriyle anılmaya başlandı. Apollo, Artemis, Athena ve Afrodit'in yanı sıra yer altı tanrıları da hastalıkları tedavi edebilmekte veya önleyebilmekteydiler. Aesculapius mezhebi de bu tanrılardan birine tapınmayla gelişmiş olabilir".⁴³ *Doğu dinleri Yunanistan'da gelişmeye başladı. Pythagorculukta Buddizm koku pek çok şey bulunmaktadır. Belli inançları bir yana bırakırsak, bu felsefe ekollerinin genel etkisi, ibadet yerine nazariyeyi koymak ve geleneksel ilahiyatı metafizik açıdan yorumlamak oldu. Meselâ **Hestia, Poseidon, Hades ve Hera**; ateş, su, toprak ve hava biçimine dönüştü. Diğer bütün şeyler bu dört unsurun birleşmesinden meydana geliyordu*".⁴⁴

Zaman içerisinde diğer düşünce ve inanç sistemlerini etkileyen ilahiyat anlayışı ve tanrı inancı kadim grek (Yunan) kültürüne de taşınmış görünüyor. Elbette onlardan da Romalılar etkilenmiştir diyebiliriz. Yukarıda özetlendiği gibi bu etkileşimin bir benzerini Hind kültürü ile Eski İran (Pers) kültürü arasında da görmekteyiz.

"Roma İmparatorluğunun Yunanistan'a hâkimiyeti sırasında bölgesel sırdinlerinin yanısıra Yunanistan, **Mithraizm** denen bir dinin etkisine girdi. Bu din Yunanistan'da pek fazla yayılmadı. Roma imparatorluğunun diğer yörelerinde ise, hızlı bir yayılma gösterdi. **Bu din Zerdüştdini ile Bâbil dininin unsurlarını taşımaktadır.** Mithra, Ahura-Mazda'nın hizmetinde bir kurtarıcıdır. Karanlık kuvvetleriyle çarpışır. Onun başlıca kahramanlığı Zerdüştilerin kutsal öküzünü

⁴¹ Margotta, a.g.e.,s.24.

⁴² Bayat, a.g.e.,s.106.

⁴³ Margotta, a.g.e.,s. 22.

⁴⁴ Yurdaydın, a.g.e.,s. 85.

öldürmesi idi. Bununla ilgili tören kan banyosu ile sembolize edilir".⁴⁵ *"Antik Yunanistan'da din gündelik hayatın ayrılmaz bir parçası olup, tiyatro, spor, sağlık gibi hayatın her alanı tanrıların koruması altındaydı. Tanrıların çoğunun şifa verme gücüne inanılıyordu"*.⁴⁶

Yukarıdaki efsaneden de anlaşılacağı üzere antik yunanlılar da şifanın hatta ölünün tekrar hayata kavuşma sürecindeki bilgi ve yetkisinin Tanrısal olduğunu vurgulamakta olup bu durum ruhların ölümsüzlüğüne inanan Mısır'ın etkisinde kaldığını göstermektedir.

9. Romalılar

Romalılarda hastalık sebepleri anlayışı, genel olarak tıbbi tevarüs ettikleri kültürlere bağlı ve bağımlıdır. "Diğer birçok halklar gibi onlar da bu aşağı kültür düzeyinde bazı tanrılara inanıyorlardı. Mars İtalya'da genel olarak ibadet edilen önemli bir tanrıdır. Çok geniş görev ve faaliyetleri olan bir tanrıdır. Bu ödev ve faaliyetlere, insanların, sürülerin ve diğer malların her türlü kötülüğe ve afete karşı korunması dâhildir".⁴⁷ "Bu devrin hemen hemen bütün tanrıları hayatın belli sahalarını denetlemekle birbirinden ayırt edilen tanrılardır. Onların "numen" diye bilinen insanüstü güçleri vardır. Onlara uygun bir biçimde başvurulunca, bu güçlerini insanların yararına kullanmaları mümkündür".⁴⁸

Hastalığın tanrılara bağlandığı inanç biçiminin izini sürerken gördüğümüz yatay seyir, Mezopotamya ve Mısır üzerinden Eski Yunan (Grek) kültürüne oradan da Romalılar'a geçiş sağlamıştır. "İlk devirlerde halk, sağlık problemlerinin halli için, tanrılardan, özellikle tarım ve üreme tanrıları ile sayısız ruhlardan medet umarlardı".⁴⁹ Eski Yunan'da hastalıkların sebebi tanrılardı. Öbür yandan yine şifa tanrılardan gelirdi. Onların şifaya razı edilmesi için dualar, büyü sözler yanında basit ama kutsallığına inanılan bitkilerdeki şifa gücüne inanma geleneği Roma'ya da geçmiştir. Haliyle tedavi uygulamasında kişi ve şifa kaynağı (tanrı veya tanrılar) esas olduğundan doktorun önemi yoktu.

Görüldüğü gibi Romalılarda da hastalığın sebebi ya doğrudan veya bir sebebe bağlı olarak tanrılara bir başka ifadeyle insanın davranış hatalarına (günaha)

⁴⁵ Yurdaydın, a.g.e.,s. 86- 87. İsmail Yakıt, Eski Yunan medeniyetinin Hitit ve Fenikeliler vasıtasıyla Mısır, Mezopotamya, Hint ve İran'ın etkilerini aldığını bildirmektedir.: Yakıt, İsmail, *İslâm'da Bilim Tarihi*, Isparta 2002, s. 57.

⁴⁶ Bayat, a.g.e.,s. 83-84.

⁴⁷ Yurdaydın, a.g.e.,s. 88.

⁴⁸ Yurdaydın, a.g.e.,s. 89.

⁴⁹ Bayat, a.g.e.,s. 106.

bağlamak mümkündür. Zaten tedavilerin tanrı veya tanrılara adanmış olan mabed hastanelerde din adamı hekim vasfındaki uzmanlar tarafından uygulanıyor olması da bu görüşümüzü güçlendirmektedir. Ancak bazı değişiklikler de göze çarpmaktadır. Yani önceden ve diğer kaynak kültürlerde tanrı veya tanrılara arz edilen sunaklar ile dua ve istekler, tesir altındaki inanç kitlesinde tedavi eden rahip hekimlere yapılır olmuştur. "VI. yüzyılda yıkılan **Atina Asklepionu**'nun üzerine kurulan Hıristiyan bazilikası, Hıristiyan ermiş doktorların anısına adanmıştı. *Yani Yunan ve Roma sağlık tanrıları Hıristiyan kilisesinin azizlerine dönüşmüş, dualar ve istekler tanrılara değil Hıristiyan azizlerine yapılmaya başlamıştı. Asklepionlara sunulan anatomik adaklar da Akdeniz ülkeleri kiliselerdeki minyatür metal plaklar veya balmumundan yapılmış hasta organ modellerine dönüşmüştür*".⁵⁰

Sonuç

Kadim medeniyetler, bilindiği üzere birçok yönden muhtelif ilim dallarınca inceleme konusudur. Tıbbi gelenek bakımından önemli bilgiler içeren medeniyetlerin, Tıp Tarihi ve Dinler Tarihi başta olmak üzere Etnoloji, Arkeoloji, Bilim Tarihi ve Halk Hekimliği gibi disiplinlerin de ilgi alanına girmektedir.

Bizim bu konuya eğilmemizin sebebi ise yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz ilim dallarının uzmanlarının müstakil ve kendi zaviyesinden konuları incelerken, disiplinler arası irtibatı ve birbirlerinden faydalanmayı temin edecek değerlendirmeleri büyük ölçüde ihmal etmiş olmasıdır. İtiraf etmeliyiz ki, kendi branşları için çok değerli sonuçlar elde eden söz konusu bilim uzmanlarının değerli mesailerі olmasaydı biz de böyle bir çalışmaya cesaret edemezdik.

Netice tanrıların insanlarla olan ilişkisi sadece koruma, destekleme, hastalanırsa şifa vermek gibi müsbet değil; kendilerine veya insanlara verdiği sözde durmayanları, gerekli dua, yakarış veya adaklarda bulunmayanları da hastalığa maruz bıraktığı görülmüştür. Bundan başka, inançların ve tedavi uygulamalarının tanrılarla irtibatlı olmasından çıkarılacak sonuç gereği; belki tanrıların koyduğu kuralları çiğnemek anlamında yanlış davranışlarda bulunan insanları hastalandırmayı kendine görev seçmiş olan tanrılar, insanları behemhal hasta etmek, helâke götürmek ve yok etmek üzerine bir trajediyi icra etmektedir.

Her hangi durumda olursa olsun insanların maruz kaldıkları hastalıklar karşısında ve muhtemel hastalık çeşitlerinde tanrılara yalvarıp yakardıkları

⁵⁰ Bayat, a.g.e.,s. 107.

müşahede edilmektedir. Tanrıların gönlünü almaya yönelik bu yakarışlar, esasen Semâvî Dinlerdeki dua, tevbe ve istiğfar gibi anlamlıdır. Yine aynı şekilde canlı hayvan ve onun ürünlerinden, tahıl, meyve gibi zirai mahsüllerden sunulan hediyeler ve kurbanlar da insanın tanrıya yakınlaşma biçimlerindedir. Ancak burada karıştırılmaması gereken bir husus, kadim medeniyetlerdeki kurbanın sunulma sebebi büyük oranda korunma veya kurtulma amaçlı iken, başa gelen felaketlerle veya bir işe teşebbüste muhtemel tehlikelerden korunmak durumuyla sınırlıdır. Fakat Semâvî dinlerde kurbanın, yıl içerisinde sabit icra edilenleri ve şartlar gereği muayyen zaman takip etmeyenleri, şükür için sunulmakta hatta dünyevi sebeplerden ayrı olarak uhrevi faydası için de kesilmektedir. Dinlerdeki kurban, muayyen hayvanlardan ve belli vasıflarla tayin edilirken bunları da belirleyen Allah'tır. Oysa medeniyetlerde zirai ürünlerden de kurban hediye edilmekte olup, vasfını ve miktarını tanrı değil insan veya din adamı-hekim tayin etmektedir.

Özellikle kitlesel ölümlere sebep olan bulaşıcı hastalıkların kaynağı büyük oranda tanrı veya tanrılardır. Buna mukabil münferit hastalıklarda tanrılara isnat edilenler olduğu gibi çoğunlukla cin, şeytan veya ruhlara bağlandığı görülmektedir.

Bir başka dikkat çeken husus eski medeniyetlerde bazı hastalıkların, insanın kendi hataları, ahlâksızlığı, temizliğe dikkat etmemesi, belli kuralları çiğnemesi ve yanlış hayat tarzı sebebiyle hasta olduğudur. Bu durumda hastalık ile bir nevi günah bağlantısının ortaya çıktığı görülmektedir. Semâvî Dinler'de geçmiş kavimlerin Allah tarafından çeşitli felâket ve belâlara maruz bırakılarak helâk edildiği konusu, günahların hastalık sebebi olduğunu göstermektedir. Çünkü kavimlerin helâk edilmesindeki bazı sebeplerin, kitlesel ölümlere yol açan bulaşıcı hastalıklar ile yağmur, fırtına ve su taşması veya sel baskını gibi tabii âfetler olduğu bilinmektedir.

Zâhirde görülen benzerlikleri izah ederken ortaya atılacak varsayımlardan birkaçı şöyle sıralanabilir.

a- İnanç ve kültürün kesişim noktaları olarak öncelikle dinlerin ve Kültürlerin birbirini etkilemiş olması,

b- Dinlerin zaman içerisinde kısmen de olsa kültürleştiği ve geleneğe dönüştüğü,

c- İnsanların semâvî dinlerin kutsal metinlerine zaman içerisinde kültürel ve geleneksel unsurlar eklediği,

d- İnsan tecrübe ve birikiminin anonim harmanından bazı konuların, tarih içerisinde uygulanmasını zaruri kılmak (inancın otoritesinden faydalanmak) için, kutsallaştırılıp “kut”laştırıldığı şeklinde varsayımlar zikredilebilir.

İncelediğimiz medeniyet ve kültürlerde hastalık algılaması ve tedavi geleneğinde kültürlere göre değişen ama gerek açıkça gerekse kapalı bir şekilde kendini hissettiren ortak noktalar vardır. Bunlardan birisi de hastalıklara dair sebepler arasında İnsan davranışlarındaki dengesizlik veya kusurlardır. Bu kusurlar, bazı inanç sistemlerinde tanrının ya da tanrıların gazabını çeken “günah”lardır veya “evrensel denge kanunlarına aykırı” yaşayış veya davranış biçimleridir. Her iki durumda da insanı kuşatan ve kendisiyle uyumlu davranmak zorunda olduğu üstün bir güç ve O’nun koyduğu kanunlar söz konusudur. Bu varlığa veya onun koyduğu kanunlara (evrensel dengeye) aykırı davranmanın insan sağlığını tehdit ettiği ortaya çıkmaktadır. Hastalığa sebep olan bu aykırı davranışı ahlâkî bir terim olarak da ifade etsek veya dînî terimle adına “günah” da desek neticede sağlığın insanüstü bir varlıkla veya insanı kuşatan bir nizamla ilgili olduğu, kadim medeniyetlerde işlenmektedir.

Çalışmamızdan elde edilen neticeler bu şekilde özetlendikten sonra, ileride çalışacağımız Semâvî Dinlerin Kutsal Metinlerinde Tıbbı Bakış, İslâm tıbbı, İslâm tıp geleneği, Tıbb-ı Nebvî” veya geleneksel ifadeyle Müslüman tıbbı gibi konularda kısmen de olsa tarihsel bilgiler elde etmiş olduk.

Geleneksel tababet içerisinde ele alınan diğer konulardan biri de “Halk Hekimliği”dir. Bunun da hâlen günümüzde geçerli olduğunu ve bölgesel, kültürel ve dini unsurlarla değişen ve uygulanan yöntemler bütünü olduğunu da zikretmeliyiz. Halk hekimliğinde dini olmaktan ziyade milli kültürün izlerini yansıtan ve “Ocak” tabir edilen kurumlara yörede dini kişiliği ile tanınan kişilerin sihirsel, büyüsel yöntemlerle yıldıznâmelerden muska hazırlayan ve adına “Hoca” denilen şahısların tedavi veya koruma amaçlı tatbikâtında ve tarikat geleneğinde önemli yeri olan “Sûfî Tıbbı” diye adlandırabileceğimiz konuda incelenmeye değer çok tecrübelerin olduğuna inanıyoruz.

Sonuç olarak söylemek istediğimiz, ilâhî veya semâvî dinlerin tıpla ilgili yaklaşımı teolojik (imanî ve tevhidî) çerçevesinde ele alındığı gerçeğidir. Yani ilâhî dinlerde amaç insanların hastalanma ve şifaya kavuşma meselesini aydınlatmak değil, doğru iman ve doğru yaşayışın insana maddi mânevî, dünyevî uhrevî faydalar sağlayıp kurtuluşa erdirdiği ama buna mukabil inanç, ibadet ve ahlâkta yanlış yol

tutanların ise başta kendi kendine zarar verdikleri ikinci olarak da Allah'ın gazabına maruz kaldıkları temelinde anlam kazanmaktadır. Böylece her şeyi yaratan Allah'ın insanlara bazen imtihan ve ilâhi rahmet gereği verdiği hastalıkların ve şifasının kaynağı Allah olduğu halde eski medeniyetlerde hastalık sebebi tanrı veya tanrılarla şifa verenlerin farklı oldukları görülmektedir.

İhtiyad kaydıyla diyebiliriz ki, İlähî dinler sadece inanç, ibâdet ve güzel ahlâk kuralları ile sınırlı değil; aynı zamanda insanın düşünce biçimi ve tıbbi tecrübesini de düzenlemektedir. Yani hastalık ve şifa Allah'tandır. O'nun izninin haricinde hiçbir varlık veya nesne insanı hasta etme veya ona şifa verme kudretine sahip değildir. Eğer diğer varlık ya da nesnelere böyle bir kudret olsaydı ölüme çare bulabilirdi. Bu yönüyle İlähî dinler tıbbi da nisbeten istismar edilmekten kurtarmıştır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- A'zamî, M. Mustafa, *İlk Devri Hadis Edebiyatı*, (Çev. Hulûsi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, Ankara 1997.
- Ata, Galip, *Tıp Tarihi, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri VIII. Bölüm. Bağdâdî, Hatîb, el- Kifâye fi İlmi'r- Rivâye, Dâru'l- Kütübî'l- İlmîyye*, Beyrut 1988.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Sade Matbaa, İzmir 2003.
- Cilacı, Osman, *İlahi Dinlerde Dualar*, Arı Basımevi, Konya 1982.
- Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslâm Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- Çiğ, Muazzez İlimiye, *Kur'ân İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Draz, Abdullah, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, (Çev. Salih Akdemir), Mim Yayınları, Ankara 1983.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihi*, (Çev. Mustafa Ünal), Serhat Kitabevi, Konya 2005.
- Erbaş, Ali, *Hristiyanlık*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- Gündüz, Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, İstanbul, 2002.
- Gündüz, Şinasi, "Eski Harran'da Sibir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban", Milet ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, yıl 2 sayı 1 Aralık 2004.
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'ânı Kerîm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

- Hatîb, Muhammed Acâc, *Sünnetin Tesbîti*, (Çev. Mehmet Aydemir), Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.
- Haviland, William a., *Kültürel Antropoloji*, (Trc. Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.
- Jansen, J.J.G., *Kur'ân'a Bilimsel- Filolojik- Pratik Yaklaşımlar*, (Çev. Halilrahman Açar), Fecr Yayınevi, Ankara 1993.
- Koçyiğit, Talât, *Hadislerin Toplanması ve Yazı İle Tesbîti*, Hüner Yayınevi, Konya 2007.
- Kutsal Kitap*, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ertem Matbaası, Ankara 1996.
- Margotta, Roberto, *Tıp Tarihi*, (Çev. Nilgün Güdücü), Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul, 1998.
- Nisâbü'rî, Hâkim, *el-Kifâye fî İlmi'r- Rivâye*, Mektebetü'l- Mütenebbî, Kâhire, trz.
- Oymak, İskender, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Âdetler)*, Elazığ, 2003.
- Örs, Hayrullah, *Konfüçyüs Feylesof ve Din Kurucu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1964.
- Rivers, W. H. R., *Tıp, Büyü ve Din* (Çev. İbrahim Enis Köksaldı), Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.
- Tekin, Arif, *Sümerler'den İslam'a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2005.
- Tora, Gözlem, *Gazetecilik Basın ve Yayın*, İstanbul, 2006.
- Uzluk, Feridun Nafiz, *Genel Tıp Tarihi*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.
- Watt, W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, (Çev. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Yakıt, İsmail, *İslâm'da Bilim Tarihi*, Tuğra Matbaası, Isparta 2002.
- Yardım, Ali, *Hadis II*, Damla Yayınevi, İstanbul 2000.
- Yurdaydın, Hüseyin - Dağ, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978.
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Zeki Megâmiz), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1973.